

Др Здравко АНТОНИЋ

КЊАЗ НИКОЛА И БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК

У дугом периоду владавине Црном Гором (од 1. августа 1860. до 13. новембра 1918. године) књаз, односно краљ Никола I Петровић Његош¹ се суочавао са многим унутрашњим и спољним питањима и проблемима своје земље. Један од њих свакако је настанак, развој и „велики историјски пораз” Босанско-херцеговачког устанка 1875 -1878. и однос књаза према тој историјској појави.

Да би се потпуније сагледало како се књаз Никола односио према Босанско-херцеговачком устанку, потребно је да претходно видимо како је изгледао тај устанак.

У историји људског друштва, од настанка класа и држава па све до наших дана, потврђено је безброј пута – да подизање устанка представља за сваки народ подвиг, спремност на жртву, одлучност да се стави на коцку све: животи људи и материјална добра, да би се крајњим средствима, тј. оружјем, против по правилу јачег непријатеља, решила битна питања живота једног народа. Стога је устанак у историји свакога народа крупан догађај, међаш у његовом развоју, у његовој борби за слободу, независност и бољи живот.

Од ове опште дефиниције устанка и закономерности развоја друштва, није могао да буде поштеђен ни српски народ у Босни и Херцеговини. Међу устанцима на које су га терали разнолики зулуми и неправде, почевши од 1463. године када је потпао под турску окупацију па све до Првога светског рата, најпознатији су они које је водио 1809. (Јанчићева буна) 1834. (поп-Јовичина буна)

¹ Никола Петровић Његош рођен је 25. септембра 1841. Син је великог војводе Мирка Петровића. Био је ожењен Миленом Вукотић, кћерком војводе Петра Вукотића. На престо је ступио 1. августа 1860, после убиства у Котору стрица му Данила. До 15. августа 1910. био је књаз, а од тога дана па до 13. новембра 1918. краљ Црне Горе. Умро је у Француској, увелико остарео, осиромашео и нападан са разних страна, дана 16. фебруара 1921. Више о књазу Николи вид. : Никола I Петровић Његош, *Аутобиографија, Мемоари, Путописи*, Књига V из Сабраних дела књаза, Цетиње 1969.

1852-1862. (Вукаловићева буна) и свакако Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878. године, о коме је реч у овој раду.

У својој обимној студији „Устанак у Херцеговини 1852-1862”, коју су недавно издали Српска академија наука и уметности и Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, др Душан Берић је добро запазио да тај устанак није био завршен 1862. године и поред његовог војног пораза, јер начин на који се турска држава разрачунавала са устаницима није могао да отклони узроке који су до устанка довели. С друге стране, устанак је још више забаштинито одређену традицију ослободилачке борбе, која се више није дала поништити.²

Немам намеру да шире приказујем историју Босанско-херцеговачког устанка 1875-1878. године, јер се и досадашња историографска литература приближно богато одужила овој историјској појави. После Васе Пелагића „Историја босанско-херцеговачке буне”, 1879, Владимира Красића „Устанак у Босни од 1875 до 1878”, штампане 1884, Алексе Ивића „Фрагменти из историје босанско-херцеговачког устанка 1875 и 1876. год.”, објављене 1918. године, појавиле су се врсне студије два наша угледна историчара. Најпре је Крајишник Васо Чубриловић написао своју монографију „Босански устанак 1875-1878”,³ која је објављена 1930. године, а затим се Херцеговац Милорад Екмечић појавио, тридесет година касније, са својом студијом „Устанак у Босни 1875-1878.”,⁴ која је угледала први пут светло дана 1960. године.

Чубриловићево дело је настало као резултат вишегодишњих архивских истраживања, углавном у Сарајеву, Београду и Бечу, али и као плод ослушкивања инерције устанка у још увек живим актерима и учесницима догађаја. Истрајан знатижељник појединачне и колективне свести свога народа, његова живота, културе, обичаја и других форми непосредног живота, аутор је стално тежио да продре у сложјену структуру живљења и разоткрије тајну односа између онога што је Босанско-херцеговачки устанак уистину био и онога што је о њему остало забележено у разним врстама писаних и неписаних извора. Саткана на грађи и литератури разног порекла, међусобно изукрштаној и осмишљеној, са доста смелих закључака младога докторанта, тада професора гимназије у Сарајеву,

² Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852-1862*, САНУ, Посебна издања, Књига DCXXV, Одељење историјских наука, Књига 19, Београд-Нови Сад 1994, стр. 1036.

³ Васо Чубриловић, *Босански устанак 1875-1878*, Српска краљевска академија, Посебна издања, Књига LXXIII, Друштвено-историјски списи, Књига 35, Београд 1930, стр. 419+VI; друго издање: Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ, Београд 1996, Приредио и Предговор написао др Здравко Антонић.

⁴ Екмечић Милорад, *Устанак у Босни 1875-1878*, Сарајево 1960; друго издање: „Веселин Маслеша”, Сарајево 1973 и треће издање: Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ и Балканолошки институт САНУ, Београд 1996.

књига В. Чубриловића „Босански устанак 1875-1878” показала је у своје време највиши домет у обради појаве на коју се односи.

Узроци који су довели до устанка нису само бројни већ је и сваки од њих друкчији по епицентру настанка, снази и дужини претходног деловања као и последицама које је изазивао. У књизи аутор их је дао у виду *концентричних кругова*. Раван *врвожи* круга сачињавају, превасходно, *међународни односи* и њихов утицај на Источно питање у чијем центру је још увек велико Османско царство, које покушава да се извуче из кризе разним палијативним реформама, сличним онима које су некада спроводили поједини византијски цареви. У склоп првога круга улази и „... национални покрет у Босни и околним земљама”, који је, по Чубриловићевом мишљењу, увелико подстакао устаничко врење. Међутим, тај покрет није био довољно кохерентан нити је настао на истим изворима. Његов носилац су, највећим делом, грађанство, избеглице и први на страни школовани интелектуалци. На устанку раде, духовно и материјално га помажу трговци, свештеници, учитељи и увек придошли хајдуци. Али све што је долазило са стране не би могло да се одржи и ухвати трајнијег корена да се није у потребној мери спајало са незадовољним српским сељаштвом. Бедан сељаков положај за вековног робовања под Турцима, нарочито несносни аграрни односи, али и јака национална и државна свест, чувана на селу традицијом, црквом и народном песмом, већ одавно су искристалисали код њега појмове о основним националним питањима и указали му пут којим мора ићи ако жели да их оствари. Зато је, када је дошло до устанка, српски босански сељак био јако радикалан.

У *дружи* круг Чубриловићеве студије сврстани су само они чиниоци који непосредно говоре о почетку устанка у Херцеговини и Босни. Међу њима су: Почетак буне у Невесињу, Подгоричка афера, Посета цара Фрање Јосифа Далмацији у пролеће 1875. године, Књаз Никола и немири у Херцеговини, Напад на Бишине, Сукоб код Крекова, Спремање и почетак устанка у Босанској крајини, Устанак у Кнежпољу, Устанак у Црним Потоцима, Напад на турску кулу у Тишковцу, Упад Панићеве чете из Србије у Босну, Борба код манастира Тавна, Петар Мркоњић (Карађорђевић) и почетак устанка у Босни.⁵

У већ споменутом одељку – Књаз Никола и немири у Херцеговини – Чубриловић је испољио прилично критичан став према држању књаза и његовој улози у првим месецима босанског устанка. Сматрао је да је Никола Петровић чинио све да се подизање устанка одложи колико год је могуће дуже. На то га је, између осталог, упућивало и негативно искуство из времена устанка Луке Вукаловића 1862. године, када је Црна Гора остала сама против Отоманске царе-

⁵ Вид. Васо Чубриловић, н. дело, стр. 36-88.

вине и била скоро скршена Омер-пашином навалом на њену територију. Други разлог што књаз не даје помоћ Невесињцима и другим Херцеговцима, када су је тражили, Чубриловић види у чињеници да су управо у то време била на дневном реду нека погранична питања између Царевине и Црне Горе, која је требало решити мирним путем. Међутим, независно од воље владара Црне Горе, Херцеговачка буна претворила се средином 1875. године у општи устанак. „У августу подлеже и књаз народном расположењу, не гони више на мир, пушта да се шаље помоћ и дају савети Херцеговцима. У свему је Црногорац слушао свога господара, али када је била у питању борба са Турчином или општи национални интереси, књаз је морао ићи за народом и његовим расположењем... Он је тога био свестан, па никад није ни покушавао озбиљно да се одупире: гледао је, штавише, да се стави на чело сваком оваквом покрету”.⁶

Велики простор Чубриловић је посветио и разноликим односима, као што су нпр. Босанско-херцеговачко питање и Црногорско-турски рат 1876, Босна и Српско-турски рат 1876, Босна и Руско-турски рат 1877-1878, посебно мешању Аустро-Угарске у Босански устанак – што га је кочило у развоју, јер је Аустро-Угарска још раније заузела став да не дозволи стварање јаче јужнословенске државе на Балкану и да ће аустроугарска војска у случају да устанак успије, окупирати Босну и Херцеговину до Дрине и Лима, уз уступање неких мањих делова Црној Гори и Србији. Ни удео Русије није занемарен у негативном тактизирању према устанку, али је видно приказана и њена слабост наспрам германских империја и неискрених западних сила, посебно Британије. Из свега што је у Чубриловићевој студији изложено јасно произлази да јака српска држава на Балкану, која би могла постати савезница Русије, посебно њена продужена рука, није била потребна ни једној католичкој ни протестантској држави у Европи. Црногорско-турски, српско-турски и руско-црногорско-српско-турски рат соколили су босанско-херцеговачке устанике и отварали им перспективу националне и социјалне слободе, али након Берлинског конгреса 1878. године све је то поново пало у воду.⁷

Појава Чубриловићеве књиге 1930. године изазвала је двосмерне реакције и коментаре у научној и широкој јавности. Једни су сматрали да писцу треба одати посебно признање што је уложеним трудом, начином обраде и постигнутим резултатима сачинио дело које је Босански устанак подигло на степен преломних догађаја у историји српског народа, какви су били револуција 1804-1830, Балкански или Први светски рат, док су га други оштро критиковали. Нарочито му је замерено што је више говорио о тзв. општим околностима и на рачун тога за-

⁶ Исто, стр. 59.

⁷ Исто, стр. 224-318.

немарио унутрашњу историју устанка. У погледу његове интерпретације односа: књаз Никола - Босанско-херцеговачки устанак, није било посебних коментара.

Разне оцене и процене о Босанско-херцеговачком устанку и о учешћу појединих спољних и унутрашњих чинилаца у њему, уз њихово пренаглашено истицање или минимизирање, преносиле су се све до појаве нове докторске тезе – „Устанак у Босни 1875-1878” Милорада Екмечића, 1960. године, у којој је, уз проширен обим и претрес архивске грађе, литературе и нови методолошки приступ читавом аграрном комплексу – устанак у Босни стављен у само средиште збивања у односу на све друго. Мада Екмечић не наглашава посебно шта га је мотивисало да ради посебну књигу на тему *Устџанак у Босни 1875-1878*, када је већ добро знао шта је све о томе написано претходно, из концепције и анализе самога дела, а поготово из сводног закључка, види се да су за то постојали дебели разлози. Они се с једне стране „крију” у чињеници да је у Загребачком архиву млади херцеговачки докторанд „открио огроман, потпуно неискоришћен фонд грађе о овоме устанку”, а с друге, у напору Екмечића да на бази истраживања, која је у међувремену обавио академик Васиљ Поповић и свога властитог рада, прикаже аграрни покрет српског сељаштва у Босни и Херцеговини у ономе светлу у коме се он уистину и одвијао. Најлапидарније је он то изразио у Предговору за треће издање своје књиге, када је написао: „*Основна вредност моџ дела „Устџанак у Босни 1875-1878” је у шџези да је неурџаведно суџрошџишџављџишџ агрџарну сељџачку револуџију националним циљевима ослобођења. Сељџачки џокреџи је радикалније националан неџо џокреџи инџтелиџенџије и џрађанџиџва*. Први су увек ослобођење захтевали без муслиманског племства, а други су ишли дотле да су давали могућност да и муслиман може постати носилац династије у уједињеној српској држави”.⁸

За разлику од Чубриловићеве студије, која почива на десет поглавља и тридесет потпоглавља, Екмечић је успео да своју причу о устанку о Босни и Херцеговини 1875-1878. исприча на бази четири поглавља и двадесет четири потпоглавља. У првом је размотрио: Социјалне услове устанка, Националне организације и тадашње идеје српског грађанства у Босни, Почетак устанка и став Србије и Аустро-Угарске према устанку; у другој: Политичке групације у устанку, Скупштину у Јамници, Држање аустроугарске власти на граници према устанку, Проглашење реформи у Босни и њихов значај за устанак, као и Ток устанка у зиму и пролеће 1876. године.

Треће поглавље посветио је: Берлинском меморандуму, Избијању рата Србије и Црне Горе против Турске, Прогласу устаника о уједињењу Босне и Ср-

⁸ Милорад Екмечић, *Устџанак у Босни 1875-1878*, Предговор другом издању, стр. 13.

бије, Ставу Аустро-Угарске према устанку након Прогласа о уједињењу Босне и Србије, Рајхштатском састанку и неуспеху Србије у рату, Току босанског устанка за време српско-турског рата, Цариградској конференцији и Тајном споразуму Русије и Аустро-Угарске, као и Турској реформној политици.

Као у свакој класичној драми која се завршава трагичним крајем, и Екмечић је свој Босански устанак сагледавао у знаку тог лошег завршетка.

Четврто поглавље назвао је – Неуспех устанка, а затим га приказао детаљно преко: Тока босанског устанка 1877. до пораза на Црним Поточима, Формирања привремене босанске владе, Тока устанка после пораза на Црним Поточима, све до Санстефанског мира и Берлинског конгреса, који је учинио крај Босанском устанку.⁹

Из приказаног садржаја књиге се види колико је босанско-херцеговачки устанак стављен у средиште анализе у односу на сва друга питања, па и у односу на Источну кризу. Такав методолошки поступак усмерио је аутора на закључак – да главна вредност његове књиге није „у попуњавању празнина раније литературе, него у коначном сумирању убеђења да је аграрни покрет национална револуција и да нека друга без њега и не постоји”.¹⁰ Овим сводним закључком, до кога није било лако доћи, без претреса дебелих слојева грађе и широког круга домаће и стране литературе, дат је одговор на дуго очекивано питање – како српско сељачко друштво политички и национално сазрева у босанско-херцеговачком караказану и како као такво води лавовску борбу против окупатора за своје национално и социјално ослобођење. Оно по чему се Екмечићева књига посебно одликује јесте широка изворна основа на којој је вршена анализа и велика интелектуална енергија која је у њу уткана. Из тих и других добро спојених компоненти настала је чврсто утемељена грађевина.

Али, занимљиво је да се М. Екмечић, иако по пореклу Херцеговац, није упуштао шире у разматрање односно књаза Николе према Босанско-херцеговачком устанку. Тиме нас је лишио и своје оцене о томе питању. Указао је једино на неке недовољно проверене податке о томе како је књазу Николи нуђена из Беча подела Босне и Херцеговине, али се не зна како је Никола на то реаговао. Има вести и о томе како је Горчаков, као руски министар спољних послова, сматрао да Херцеговину треба уредити као „аутономну покрајину под управом кнеза Николе”, или на тај начин што би се Црној Гори припојили планински крајеви

⁹ Најсвеобухватнију оцену устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878. дао је Милорад Екмечић у својој најновијој студији: *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878*, објављеној у склопу његове књиге: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, БИГЗ, Београд 1997, стр. 203-225.

¹⁰ Исто.

који су били побуњени и 1861. године, а остатак Босне и Херцеговине добио би широке повластице. Наравно, све се то дешавало под одређеним околностима и у дато време које се брзо мењало.¹¹

Највише изворних података о Босанско-херцеговачком устанку 1875-1878. и односу књаза Николе према истоме налазимо у књизи Вилијама Џемса Стилмана „Херцеговачки устанак и Црногорско-турски рат 1876-1878”, која је настала на бази његових извештаја слатих „са лица места” разним редакцијама на Западу, а највише енглеском Тајмсу. Солидно образовани и стамени Стилман је боравио претходно на Криту, где је пратио развој тамошњег устанка Грка против Турака, 1866-1868, а затим је дошао у Херцеговину и Црну Гору, управо у време када је то било најпотребније. Убрзо је стекао поверење великог броја устаничких вођа, па и црногорског књаза Николе, који је у Стилману видео не само једног честитог страног новинара него и великог пријатеља побуњеног народа. Устанак и Црногорце Стилман је доживео као „тако ваљану расу да их Турци неће никада савладати”.¹²

Узроке за избијање устанка у Херцеговини и касније рат Црне Горе против Турске Стилман је нашао у анахронизму те државе, а на првом месту у окружности њеног политичког система, каквог је, по Стилману, било немогуће наћи у било којој другој држави на свету. Уз Стилманове и други извори из прве руке се слажу у оцени да је анахроност државне управе турске, која се огледала, поред осталог, и у сталном увећавању закупа десетине и других давања аги и бегу, био главни повод избијања немира.

Центар устанка најпре је био у Херцеговини, у кадилуцима: невесињском, столачком и гатачком, мада је он формално почео 9. јуна 1875. на брду Гребенац (село Крекови) близу Невесињског поља. Према Милораду Екмечићу, прве веснике побуне треба помаћи за целу годину дана раније и везати их за „Подгоричку аферу” 1874. која афера је имала одјека и на узнемиреност српског народа у Херцеговини, што је довело до пребегавања угледних људи у Црну Гору и њиховог „зимовања” на Грахову. Ти први пребези, када се ускоро врате својим кућама, гоњени и сумњичени од стране турских органа власти, постаће мета окупљања и клица новог покрета по ионако узнемиреним селима.¹³

¹¹ Милорад Екмечић, *Устанак у Босни и Херцеговини 1875-1878*, друго издање, Проглашење реформи у Босни и њихов значај, стр. 161-176.

¹² Вилијам Џ. Стилман, *Херцеговачки устанак и Црногорско-турски рат 1876-1878*, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд 1997, стр. 11.

¹³ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878*, Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, стр. 211.

Већ почетком новембра 1874. јављено је да је дошло до немира по невесињским селима. Разлог немира је поново одбијање српских сељака да подмире „претеране захтеве закупника десетине”.¹⁴

Док су локалне турске власти настојале да смире немире, већ су се одиграла прва узајамна убиства. Због одговорности за убиство Мујаге Бехмена у билећком срезу, уследили су први пребези сељака у Црну Гору. До краја марта 1875. у Црну Гору је пребегло око 130 виђенијих људи из Херцеговине и књаз Никола их је помогао у издржавању. Треба имати у виду чињеницу да је у Херцеговини постојала јака традиција жилавих буна и устанака. Одређене врсте права које су кроз то раније стечена, нарочито за време устанка Луке Вукаловића, нису се могле лако газити. Зато, када у марту 1875. Турци убише Годора Вујачића, кнеза у столачком кадилуку, јуна Ђура Симовића у Требињу и Јола Гудељу у Невесињу, а затим учесташе убиства и на Чемерну и дуж границе према Црној Гори, Срби Херцеговине поново се дигосе на оружје. У први мах окупи се око 2000 људи, који пресекоше путеве између Стоца, Билећа и Требиња.¹⁵

Устанак који су Турци изазвали бахатим понашањем, убиствима и поновним репресијама над Србима, књаз Никола је прихватио „као догађај, који се више није могао ни смио одбијати, јер је стајао пред опасношћу, да устанак, не потпомогнут од Црне Горе, буде угушен, и онда народ изложен истребљењу од пресиљенијех Турака, или да га Аустрија узме у своје руке”.¹⁶

Чим су средином јуна 1875. добијена прва обавештења о стању у Херцеговини, руска влада је решила да предузме дипломатску акцију у складу са споразумом трију императора. С тим у вези сугерисано је, чак и запређено, књазу Николи да се уздржава од сваке акције према Херцеговини.¹⁷

Мада је био распет између жеља и стварности, књаз је решио да подржи устанак. По његовој наредби окупило се на Ловћену 26. јула 1875. године више десетина херцеговачких главара, међу којима су били: Богдан Зимоњић и Ђоко Вишњић из Гацка, поп Перо Радовић, Трипко Буха и Илија Стевановић од Невесиња, Глигорије Милићевић, Зводјанин, Стојан Бабић и Раде Алексић, Рудињани, Трипко Вукаловић и Томо Томашевић из Зубаца, Живко Шибалија из Језера, Шћепан Папић из Билећа. Поздрављајући их као већ искусне ратнике, између осталог им је рекао: „Ја браћо, горио сам вазда као и ви жељом и одуше-

¹⁴ Исто.

¹⁵ Никола I Петровић Његош, *Аутиобиографија, Мемоари, Путописи*, Књига пета, Цетиње 1969, стр. 179-181.

¹⁶ Исто, стр. 182-183.

¹⁷ *Русија и Босанско-херцеговачки устанак*, Приредио Бранко Павићевић, Св. I, Црногорска академија наука и умјетности, Одјељење друштвених наука, Историјски извори, Књига 3, Посебна издања, књига 3, Титоград 1985, стр. 38.

вљењем, да једном већ поведемо криво коло за ослобођење нашега народа. Ви сте трпјели муке од Турака, бољеле су вас, ма и мене двапут више што сам њих ја осјећао, и што вам ни ја нијесам могао помоћи. Вама је неколико вазда лакше било него мени. Ви располажете животом својим и од њега сте капци, а ја сам Богу и народу одговоран за сваки живот ваш и за судбину народа нашега изложим ли га несавјесним опасностима борбе. И кавгу је лако приметити, али је мука цевап дати кавзи. Русија нам брањаше ратити, а ви сви знате, да без њене помоћи нијесмо патници нигде. Чија ти пуна рука и оштра сабља ваља, томе и добре савјете примај у злато и силу. Али сад кад су Турци својим недјелима пред цијелијем свијетом засвједочили, да су они изазивачи устанка, да је народ приморан на очајно дјело самоодбране, а ја се искрено трудио да вас склоним миру по жељи Русије и сила, сада не дугујем никоме, но једино нашој давној заслуженој слободи. И ево, браћо, сада знате, да сам од овога часа готов свом снагом потпомагати ваш устанак. А не узима ли устанак успјеха, ја ћу уљећи с Турском у рат за слободу Херцеговине”.¹⁸

Пред вече књаз се изљубио и опростио са Херцеговцима, а главари, осокољењим подршком братске Црне Горе, вратише се сваки у свој крај и племе да подижу народ на оружје, а робље (како се тада називало цивилно становништво) и мал (стоку) да прегоне у Црну Гору, где се већ налазио један део пребеглица.

Да се не би народ херцеговачки нимало двоумио да је отпочела одсудна борба и да и Црна Гора стоји иза те борбе, књаз Никола је послао у Херцеговину и један број својих перјаника. Они су тобоже пошли на своју руку, а кад се прочуло за њихов одлазак, окарактерисани су од званичне Црне Горе као ускоци и судом им је забрањено да се враћају, а имовина им се наводно конфискује. Предузете су и друге мере да веза са устанком буде што чвршћа. Књаз је послао на Грахово са јаком пратњом војводу Петра Вукотића, који је и прије у припремама устанка у Херцеговини имао највише удела. Његов јавни задатак је био да контролише границу, а тајни да са Грахова шаље „наук и помоћ, као и храну и цебану”, а где је било преко потребно и своје Црногорце.¹⁹

Устанак у Херцеговини све до повратка Богдана Зимоњића и других херцеговачких главара са Ловћена одвијао се у знаку мањих чарки са турским покретним одељењима и посадама, јер су устаници настојали да претходно преведу што више цивилног становништва и стоке према Црној Гори. И покушај турских комесара Хасан-паше и Костаћ-ефендије да устанике одврате од борбе успоравао је ток устанка. С тим у вези тактизирао је и књаз Никола, па је слао у

¹⁸ Никола I Петровић Његош, *Аутибиографија, Мемоари, Путописи*, Књига пета, Цетиње 1969, стр. 185-186.

¹⁹ Исто.

Невесиње свога перјаника Пека Павловића, као старога четобашу по Херцеговини, који је такође добио двоструку улогу: да јавно пред комесарима, и с њима заједно, дејствује на побуњени народ да се умири и покори цару, а тајно „да преузме уређење устанка”. Ова нужност да се из званичне Црне Горе делује на два колосека, као и околност да херцеговачки устанак у своје коначном исходу није успео, јер то нису дале велике силе, имали су утицаја на грађење негативне слике и о књазу Николи и његовом ставу према устанку у Херцеговини.

Међутим, шира изворна грађа и литература, које сам консултовао, потврђују да устанак у Херцеговини стоји у тесној вези са национално – ослободилачком борбом Црногораца. Црна Гора, којој је у то време тон давао књаз Никола, била је не само подстрекач, искрени војни савезник, морални ослонац, већ и добар домаћин за прихват херцеговачких главара, а касније и бројних избеглица. Књаз Никола је посебну пажњу посвећивао угроженом становништву Херцеговине, изложеном у то време великим турским одмаздама. Један број херцеговачких избеглица налазио је уточиште у Србији, други у Далмацији на територији Аустро-Угарске, али највећи број везао је своју судбину за Црну Гору, с којом их је спајао низ нити. У критичном тренутку по становништво Доње Херцеговине, са Цетиња је стигло наређење Вулу Ацићу и војводи Лазару Сочици да са Пивљанима и Бањанима деблокирају турске опсаде и помогну пребацивање тог становништва у Црну Гору. Са разгарањем устанка у другој половини 1875, као и црногорско-турским ратом 1876, јавља се још масовније пребацивање херцеговачких избеглица преко црногорске границе. Стизали су претежно из устаничких округа: Невесиња, Гацка, Стоца, Љубиња, Требиња, Билеће, Зубаца, па чак и од Мостара и долине Неретве. Након што су граничне области постале пребукиране, избеглице су полако померане према унутрашњости. Уследило је и наређење колико која црногорска кућа прима избеглица. До јесења 1875. у Црној Гори се нашло око 50 хиљада избеглица. Описујући њихово стање руски конзул Јонин каже да су они своју „голотину крпцама прикривали”, а један од чланова Добротворног одбора из Петровграда примећује да је беда ових избеглица била „у таквим ужасним и огромним размерама, да тако масовне и опште беде није било од велике сеобе народа”. Слични описи муке и неимаштине могу се срести и на страницама Стилманове књиге *Усџанак...*, као и у бројним извештајима разних конзула са Цетиња. Већ споменути Јонин је примећивао: „Књаз Никола и његов народ са ретким пожртвовањем раде све што могу да би, пак, колико-толико олакшали положај тих несрећника”. Заједно са избеглицама, или одмах иза њих, стизали су у Црну Гору и бројни рањеници, за које су радила прихватилишта и болнице у Грахову, Шавнику, па све до Цетиња. Јавило се и много ратне сирочади. Да би некако савладао тешкоће, књаз Никола се обраћао за додатну помоћ Русији, али и Аустрији. Ова последња је своју помоћ условљавала дистанцирањем Црне Горе од устанка у Херце-

говини. У пролеће 1876, а нарочито откако је Црна Гора ушла у отворен рат против Турске, 18. јуна 1876, нарастао је број избеглица на око 70 хиљада, па је проблем смештаја постао још сложенији. Извесно олакшање донела је помоћ из Србије која је почела стизати након склапања ратног савеза, мада је и Србија имала велики прилив избеглица из Босне и Бугарске.²⁰

Чим је питање херцеговачких избеглица решено колико-толико, борбе у Херцеговини су постале чешће, оштрије, у другој половини 1875. су прерасле у прави рат захвативши најшири круг српског становништва. Томе су ишли на руку и неуспели преговори турских комесара са устаничким четобашама, јер су их реметили други ратоборни Турци. Средином јула, управо ова врста Турака, удари на Трусину, Ргуду, Студени поток и Дабар. Устаници су пружили неочекиван отпор. У другој половини јула устанак се прошири и на планину Тару, а и Доњи Колашинци до Пљеваља усташе на оружје. На Трусини поново се заметнула 30. јула велика борба, а 13. августа био је бој близу Дабра код Звјериња. Том приликом једна турска војска од Дабра, друга од Билеће „све око 3000 редовне војске с топовима, удари на усташе, којих је било 700”. Погинуло је око 200 турских војника и око 40 устаника. Још већи судар био је 17. августа када су устаници напали Касабу невесињску, којом приликом је убијено око 300 Турака, а погинуло је и око 80 устаника. Тих дана било је више сукоба и у Васојевићима око Берана. Затим су Турци ударили и на Ђурђево Стубове, запалили конаке и школу. Уследио је 27. августа бој код Бијеле Пећине, а 30. августа код Билеће. Од 15. до 30. августа било је више сукоба на простору између Пљеваља и Бање, покрај Лима. У септембру је такође било више сукоба, нарочито око Требиња. Пеко Павловић и војвода Максим Баговић са око 600 устаника заробили су велику турску комору у Попову. И октобар је протекао у знаку борби на разним странама Херцеговине. Трећи месец устанка свршио се у знаку велике устаничке победе на Муратовици, којом приликом је било око 500 мртвих на турској страни, а на устаничкој 70, на челу са чувеним Вулетом Хаџићем. После Муратовице, Аустрија је обуставила помоћ херцеговачким избеглицима, јер је устанички успех доводила у везу са испомоћи Црногораца. Из јануара 1876. остали су у сећању сукоби на Радовановом Ждријелу, Плани, Ржанцу, Зупцима, у близини Ђурђевих Стубова и низу других места. Борбе су

²⁰ Питање херцеговачких избеглица у Црној Гори обрадили су врло солидно и непристрасно: Славко Мијушковић, *Херцеговачки устанак и херцеговачке избјежлице по документима Койторског архива*, Стогодишњица Црногорско-турског рата, ЦАНУ, Научни скупови, Књига 5, Одјељење друштвених наука, Књига 1, Титоград 1978, стр. 213-222, и Бранко Бабић, *Прилог изучавању положења херцеговачких избјежлица у Црној Гори 1875-1878*, Стогодишњица Црногорско-турског рата 1876-1878, ЦАНУ, Научни скупови, Књига 5, Одјељење друштвених наука, Књига 1., Титоград 1978, стр. 223-242.

настављене и наредних месеци, све до великог обрачуна са војском Муктар-паше на Пресеку 18. априла 1876. У вези са овим бојем, Муктар-паша је јављао у Цариград, да је на Пресеку било и око 7000 Црногораца, што је требало узети као повод да се Црној Гори запрети ратом.²¹

Од како је почео Херцеговачки устанак, књаз Никола је стално био на ивици рата против Турске, али битан услов за то је био политички и војни савез са Србијом. Још књаз Данило је заговарао тај савез, када је говорио Александру Обреновићу: „Дај да ослободимо српство, па ћу ти ја први војник бити”. Да је и књаз Никола кренуто тим путем види се из више извора, а нарочито из његовог писма кнезу Милану Обреновићу, у коме 6. марта 1876. пише: „У сваком телеграму и писму моје владе од 8. августа (1875) до данас, а тако исто и приликом измјене мисли са г. Ф. Христићем, дато је јаснога израза томе увјерењу моме, да овом згодом Србија и Црна Гора треба и то што прије да рате с Турском у име ослобођења народа нашега у Турској... прво, што данашње прилике сматрам да су повољне за ту борбу; друго, што ће уздржавање Србије и Црне Горе од рата не само Херцеговини и Босни пропаст донијети, него и за сам опстанак Србије и Црне Горе опасно постати; напосљетку, треће, што многобројни пребјегли народ у Црној Гори, неће, не може и нити има зашто и ни на што повратити се на своја огњишта те са свијем сљедственом већ с тим повлачи Црну Гору или у заједничку пропаст или у заједничку борбу. По овоме моја мисао не може друго бити, него да се у уговору између Србије и Црне Горе закључи неодложни, заједнички рат с Турском...”²²

После низа перипетија и покушаја Аустрије да одврати Србију од рата против Турске, а Турске да ласкавим речима и обећањима, комбинованим са претњама, учини Црну Гору стерилном према Босанско-херцеговачком устанку, ипак је дошло до склапања ратног савеза Србије и Црне Горе, 19. јуна 1876, а затим и до објаве рата Турској. У Прогласу црногорској војсци, књаз Никола је истакао: „Црногорци, крв ваша витешка већ се пролијевала и пролијева се на бојиштима херцеговачким, јер ви не мोगосте гледати браћу своју рођену, а да им не помогете, и ако сам вас ја, због међународних обавеза, уздржавао, да сви листом не пођете... Но, ред је дошао, да сви скупа, да сва Црна Гора испуни дужност своју”.²³

²¹ Никола I Петровић Његош, *Аутиобиографија, Мемоари, Путиописи*, Књига пета, Цетиње 1969, стр. 351.

²² Никола I Петровић Његош, *Писма*, Књига шеста, Цетиње, 1969, стр. 168.

²³ Никола I Петровић Његош, *Аутиобиографија, Мемоари, Путиописи*, Књига пета, Цетиње 1969, стр. 355.

Када је 24. јуна 1876. књаз кренуо са војском у Херцеговину, ширен је његов Проглас у коме је, између осталог, стајало: „Херцеговци, вођен божијим провиђењем, позивом својим и моје мале али слободне и храбре државице, братском љубављу према вама и жељом, да се народ српски ослободи и уједини, коју сам љубав и жељу од својих предака нашљедио и непрекидно најживље његовао, ја сам, ево, ушао у Херцеговину, да пресијечем робске ланце, који ве вјековима стезаху”.²⁴

Три дана касније, Скупштина устаничких војвода у Херцеговини прогласила је уједињење Херцеговине и Црне Горе и упутила делегацију књазу Николи да ту историјску чињеницу прихвати. Тиме је и устанак у Херцеговини стављен под директну команду црногорског књаза, а устанак у Босни под команду Министарства војног у Београду. И тамо је издат проглас о присаједињењу Босне са Србијом. Црногорска војска, усмерена против турске војске у Херцеговини, имала је у већ стабилизованом Херцеговачком устанку одличну подршку. Током 1875. у Херцеговини се обликовало 16 војних батаљона, а након заједничког рата Херцеговаца и Црногораца 1876-1878. тај број је нарастао на 53 батаљона, односно 326 чета. Са војничке тачке гледишта Херцеговачки устанак је најближи устанку који је својевремено организовао и водио Карађорђе у Србији. Најкраће речено, читава српска Херцеговина постала је војишна просторија.²⁵

Заједничке црногорско-херцеговачке снаге имале су неколико сјајних победа, као што су оне на Вучијем долу, Фундини и другим местима, али након слабог исхода српске војске код Ђуниса „ослобођење српског народа у Европској Турској” улазило је све више у сферу високе политике и интереса великих сила, посебно Аустрије и Русије. Споразумом у Рајхштату, 8. јула 1876, и Будимпештанским конвенцијама, почетком 1877, постигнут је договор да Русија уђе у рат против Турске, а да Аустрија, за своју неутралност, окупира Босну и Херцеговину. Рат Русије против Турске, започет 24. априла 1877, одвукао је гро турских снага према руском фронту и дао нове импулсе српској и црногорско-херцеговачкој војсци. Након двомесечне опсаде, црногорско-херцеговачка војска ослободила је Никшић и Билећу, али се у јесен исте године морала преусмери-

²⁴ Исто, стр. 360.

²⁵ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанак у Босни и Херцеговини 1875-1878*, Радови из историје Босне и Херцеговине XIX, БИГЗ, Београд 1997, стр. 213.

ти према Приморју. Запосела је обалу од Чања до Бојане укључујући ту и ослобођење Бара и Улциња.²⁶

По Сан-стефанском миру, 3. марта 1878, било је у изгледу да Црна Гора буде територијално проширена за око три пута, али Берлински конгрес, јуна-јула 1878, на коме је кројила нову политичку карту Балкана Аустро-Угарска, снажно подржана од моћне Немачке (нарочито од канцелара Бизмарка) и Енглеске, а на штету Русије, свео је и резултате црногорско-херцеговачких победа на прикључење дела источне Херцеговине Црној Гори, одузевши јој Билећу и Гацко, уз компензацију за Подгорицу, Жабљак и Колашин, као и сагласност да се Црна Гора прошири према Јадранском мору и Брдима.

Од књаза Николе као „доброг суседа” моћне Аустро-Угарске, која се за зеленим столом Берлинског конгреса изборила да окупира Босну и Херцеговину, тражило се да буде кооперативан и да преда херцеговачке градове Билећу и Гацко и оне устанике који су потицали са окупационог подручја, што је књаз и учинио на Горичком пољу, октобра 1878. Као што пише Новак Ражнатовић, „Претешка дужност предаје пала је на једног од највећих бораца за уједињење Црне Горе и Херцеговине војводу Петра Вукотића. Преузимање оружја од храбрих и оданих Херцеговаца извршило се под командом једног Србина у аустроугарској служби, генерала Стевана Јовановића, што је такође трагичан симбол наших судбина у прошлости”.²⁷

Тиме је стављена тачка и на односе књаза Николе према Босанско-херцеговачком устанку 1875-1878. године.

Zdravko ANTONIĆ, D. Sc.

KING NICHOLAS AND THE UPRISING OF BOSNIA & HERZEGOVINA

Résumé

In the present work (King Nicholas and the Uprising of Bosnia & Herzegovina, 1875 - 1878), an effort has been made to introduce the readers to the detailed exploration of the uprising in Bosnia & Herzegovina, given its beginning, course of development, its failure and Prince Nicholas attitude toward this historical event.

²⁶ Новак Ражнатовић, *Аустро-Угарска и одлуке Берлинског конгреса о Црној Гори*, Стогодишњица Црногорско-турског рата 1876-1878, ЦАНУ, Научни скупови, Књига 5, Титоград 1978, стр. 259.

²⁷ Исто, стр. 265.

Historical science, to a larger extent, has already paid its debt to researches in the Bosnian & Herzegovinian uprising of 1875-1878. The more so, since it developed into Eastern crisis very soon, stumbling over, not only Bosnia & Herzegovina, but over the entire Balkans and even broader. Given the results of scientific researches in this field, the present paper deals with the logical development of the uprising (focusing primarily on Herzegovina) and the position of Prince Nicholas and his country, a neighboring one to the region which happened to become the epicenter where interests of great powers, particularly that of Russia and Austria, met and clashed. Demonstrated here is also that the Prince became aware of the situation and that he acted accordingly, respecting the interests of Montenegro, interests of the uprising and its rebellions and of the Serb nation, the same as the real balance of powers.

The period of 1875-1878 witnessed the historical failure of the uprising. But, Montenegro expanded its territories and won its full sovereignty.

